

בעקבות קיץ 1941 - אסכולת קלם ותגובתה לשואה

שלמה טיקוצ'ינסקי

קיץ 1941 - שבו נכרתה יהדות ליטא - הביא את הקץ גם על ישיבותיה המפורסמות, ששימרו את מסורת לימוד התורה ביהדות זו. ארבע ישיבות 'גבוהות' פעלו בליטא העצמאית ערב המלחמה: פוניבז', סלובודקה, קלם וטלז. כל אחת מהן ראויה לסיפור נפרד אודות ימי פעילותה וימי שקיעתה תחת נוגש וכורת. במאמר זה אדון על כמה מאנשיהן שהשתייכו ל'תנועת המוסר' הליטאית, מהם ששרדו את השואה ומהם שלא, אך המשותף לכולם - תגובתם הרעיונית והחינוכית לאסון שפקד את בית ישראל, ובתוך כך את בתי מדרשם.

בסלובודקה - פרבר קובנה, פעלה ישיבה ותיקה שראשיתה בשנות השמונים של המאה ה-יט. עוד בטרם שואה, בשנות העשרים, עלה ארצה פלג עיקרי מתוך ישיבת סלובודקה, בראשות ראש הישיבה, הרב משה מרדכי אפשטיין (1866-1934), וה'סבא מסלובודקה', הרב נתן צבי פינקל (1849-1927).¹ הפלג הנותר בסלובודקה התנהל בראשות הרבנים אייזיק שר (1880-1952)² ואברהם גרודז'ינסקי (1884-1944).³ בעת הכיבוש הנאצי שהה הרב שר בשווייץ לשם ריפוי, והרב גרודז'ינסקי ניהל את הישיבה עד הסוף המר. בקיץ 1940 הוחרמה הישיבה בידי השלטון הסובייטי, והתלמידים עברו ללמוד במקום אחר. הישיבה עמדה לפני כניסה לבניינה החדש, אך לא הספיקה לעשות כן לפני הטבח הנורא, והבניין עומד על תלו עד היום בסמוך לגטו סלובודקה. ביום 23 ביוני 1941 החלו הנאצים להפציץ את קובנה, והישיבה התפזרה סופית. במשך שלושה ימים התחולל טבח נורא בסלובודקה, בתוך כך נטבחו 108 מבחורי הישיבה שלא הספיקו לברוח. בשלב הבא החלו החטיפות של הליטאים אל הפורט השביעי והתשיעי. ב'אקציית האינטליגנציה' ב-18 באוגוסט נכללו 40 תלמידים מהישיבה והובלו לפורט הרביעי. יחד עם קומץ תלמידים הלך עמה הרב גרודז'ינסקי לגטו, שם נספה בסוף המלחמה עם חיסול הגטו. סיפורו של הרב גרודז'ינסקי היה לאות ולמופת, ו'משנת הייסורים' שלו ודברי התוכחה שאמר בגטו, כבר פורסמו ונחקרו.⁴

1. ראו אודותם: טיקוצ'ינסקי, ישיבות.

2. ראו: הפרדס, מרץ 1952.

3. ראו: אשרי, כנסת ישראל, עמ' 154-155.

4. ראו: גרודז'ינסקי, תורת אברהם, בהקדמה. בראון, גדלות האדם.

בקלם פעלה ישיבת המוסר המפורסמת בראשות ר' גרשון מיאדניק ור' דניאל מובשוביץ. קיצה המר והנורא של ישיבה זו וקידוש השם של הקלמאים בקיץ 1941 פורסם כבר בכמה מקומות.⁵ על אישים אלה ועל תגובתם של ניצולי הישיבה לשואה נדון בהמשך.

בטלז פעל מרכז חינוכי גדול בהנהלתו של הרב אברהם יצחק בלוך (1890-1941), במרכזו היו: הישיבה הגדולה, בית הספר למורים, בית הספר למורות, ישיבת מכינה, כולל אברכים, גימנסיה לבנות ובתי ספרי יסודיים לבנים ולבנות. הוצאת ספרים וכתבי־עת, קרנות גמ"ח וארגונים אחרים - גם הם היו מסונפים למוסדותיו של הרב בלוך. עם כניסת הצבא האדום התפזרו התלמידים לעיירות הסביבה, ורק הר"מים ומשפחותיהם נותרו בטלז. שלושה ימים לאחר כניסת הנאצים הושמדה הקהילה, ועמה ראשי הישיבה. קבוצה מתלמידי ענף אחד נותרה לפליטה, ברחה לוילנה ומשם ליפן, ולאחר המלחמה הקימה מחדש את מוסדות טלז בקליבלנד שבאמריקה.

גם בפוניבז' פעלה רשת מוסדות חינוך, שבמרכזה עמדה הישיבה הגבוהה בראשות הרב יוסף כהנמן (1888-1969). סיפורו המיוחד של הרב כהנמן, הרטוריקן והפעיל הנמרץ, ראש הישיבה וחבר בפרלמנט הליטאי 'סיים', ראוי לציון מיוחד.⁶ עם פרוץ המלחמה הוא שהה בארץ ישראל, שם הקים את מוסדותיו מחדש, תחת הסמל הנצחי 'ובהר ציון תהיה פלטה והיה קודש'. וכך הפך סיפורה של פוניבז' בליטא ובבני ברק לסמל השואה והתקומה בקרב חוגים דתיים ולא דתיים.

'תנועת המוסר' מיסודו של רבי ישראל סלנטר (1810-1883), ראשיתה עוד במחצית המאה ה-19, אך חדירתה לישיבות הליטאיות החלה רק משנות השמונים ואילך. התנועה דגלה בהתחדשות דתית ורוחנית, בתיקון נפש האדם ותכונותיה, ותלמידיה עסקו בחינוך עצמי מתמיד לענווה, להסתפקות במועט, לדחיית סיפוקים, לוותרנות ולהטבה עם הזולת. בתקופת בין המלחמות פעלו כבר מרבית הישיבות תחת השפעת ה'מוסר', החזיקו 'מנהל רוחני' האחראי על עולמם הדתי־רוחני של התלמידים והנהיגו 'שיחות מוסר' ולימוד יומי בספרי מוסר.

ספרות עשירה יצאה מבית מדרשה של התנועה, לפני השואה ולאחריה, אך מעט מאוד ממשנתה הכתובה נוגע בשואה ובמשמעויותיה, ונוטל חלק בשיח האמוני התיאולוגי היהודי שבעקבות השואה. סקירות קצרות על תגובתם התיאולוגית של בעלי המוסר מטלז וסלובודקה, כתב פרופ' גרשון גרינברג.⁷ במאמר זה אדון באנשי אסכולת 'קלם', מי

5. ראו: בית קלם, תשס"ב, פרק 'גזירת החורבן', עמ' תכט-תנ; דסלר, מכתב מאליהו, עמ' 346-348.

6. ראו: טיקוצינסקי, העתקת; טיקוצינסקי, כהנמן.

7. ראו: גרינברג, סלובודקה; גרינברג, שואה; גרינברג, טלז.

שנחשבה לממשיכה המקורית של שיטת רבי ישראל מסלנט, ותפקדה כמפיצה העיקרית של תורתו בדור הישיבות שבין המלחמות.

אסכולת קלם - בית מדרש למורי מוסר

ר' שמחה זיסל זיו, 'הסבא מקלם' (1824-1898), נמנה עם תלמידיו הקרובים של ר' ישראל סלנטר. בשנות השישים של המאה ה-19 הגיע לעיירה קלם שבצפון ליטא, במחוז 'ז'אמוט', ובשנות השבעים הקים בה מוסד לנערים. היה זה כנראה המוסד החינוכי הראשון ברוח תנועת המוסר. לאחר שנסגר המוסד בשנות השמונים, הקים את 'בית התלמוד' המפורסם שלו, שנחשב למוסד הבכיר של התנועה במשך למעלה מחמישים שנה, עד לשואה. 'בית התלמוד' הקלמאי לא היה 'ישיבה' במובן המלא של המונח, חשיבותו ותרומתו הן בשל היותו 'בית ספר למורים' של תנועת המוסר, שבוגריו השפיעו על החינוך המוסרי בישיבות ליטא. מספר הלומדים בו לא עלה מעולם על כמה עשרות, מרביתם היו נשואים ומיעוטם רווקים. הוא תפקד כבית מדרש אקסלוסיבי, ממושטר וקפדני, והיה קשה במיוחד להתקבל ללמוד בו. חניכי קלם התאפיינו במשמעת עצמית קיצונית לצד הליכות אריסטוקרטיות ומתונות, דיוק בזמנים, והקפדה על סדר וניקיון. בדומה למסדר נזירי, נהגו בקלם תקנות קשוחות, הייתה בו חלוקת תפקידים במשק הבית, לא היו בו הבדלי מעמדות, וכולם קראו זה לזה בשמות פרטיים, כולל ב'עליות' לתורה. כך מתואר בית התלמוד הקלמאי בזיכרונותיו של אחד התלמידים:

...הבית בפנים הצטיין בנקיונו ובסדר המופתי ששרר בו, איש לא הרהיב להכנס בהיכל הת"ת כשערדליים לרגליו או במנעלים מאובקות, הרצפה שהיתה עשויה לוחות עץ הבהיקה מנקיון... היה שם מבנה מיוחד לתלות מעילים ולמטה תאים קטנים להניח שם את הערדליים. המעיל היה צריך להיות תלוי על המתלה שלו ולא על הצווארון, וכן הערדליים היו צריכים להיות שניהם בתוך התא המיועד לו, והיתה הקפדה על הסדר הזה. כאשר שאלתי פעם על כך, הסבירו לי, שמדברים חיצוניים הללו מתחיל העבודה האמיתית של קנין שלימות ומהלך מחשבה מתוקן כראוי. אדם שאינו מסודר בענינים חומריים משמע שגם ברוחניות הבלבול והערבוביא שולטים בו.⁸

8. הרב זלמן סגד קרמרמן, בתוך: בית קלם, תשס"ב, עמ' מז-מח.

המשנה הקלמאית דגלה ב'אמונה פשוטה', אך ידעה לספוג רעיונות גם מחכמי העולם, והליכותיה ומושגי ה'ראוי' שלה הושפעו רבות מן האריסטורקטיה היהודית-גרמנית. התלמיד הקלמאי נדרש לאיפוק, לשקול את מעשיו ואת דבריו בפלס, לבקר את עצמו ללא הרף, ולחיות באופן מוחשי את מושגי השכר והעונש השמימיים. שכר ועונש? מה חשבה אפוא קלם על העונש הנורא משמים שגזר עליה ועל כל בית ישראל את הסוף המר?

קלם והשוואה

בשנותיו האחרונות של 'בית התלמוד' הקלמאי ניהלו אותו שני הגיסים מורי-המוסר, רבי דניאל מובשוביץ ורבי גרשון מיאדניק.⁹ שניהם נהרגו עם כל יהודי קלם בחודש אב תש"א. על ר' גרשון מסופר שהוא צעד לבורות המוות וספר תורה בידו, ויחד עמו נפל פנימה לבור. תלמידי קלם צעדו אל מותם בשירה ובדבקות: 'אשרינו מה טוב חלקנו ומה נעים גורלנו' - 'טעטע איך לויב דיר, טאטע איך דאנק דיר, וויל איך בין א ייד' [אבי, אני מאמין בך, אבי, אני מודה לך, על היותי יהודי].¹⁰

אולם הסוף הטרגי והמצמרר, והעמדה הדתית שהוא ייצג, אינם כל הסיפור. לשם כך יש להביט לאחור, אל תקופת עליית היטלר לשלטון וראשית המלחמה. קלם, שעסקה ב'תורת האדם' כל ימיה, לא תיתן לאירועים לחלוף על פניה מבלי להביע עמדה. קלם ראתה את עצמה כמקדמת תהליך של תיקון עולם ותיקון אדם, וכמוקד של שפיות אנושית וגאולה פוטנציאלית לעולם כולו, לא רק לישראל. אנשי קלם ראו ב'בית התלמוד' שלהם מקום נשגב הניצב מעל לנפתולי האנושות ופחיתותה, 'הבית הגדול' כינוהו, ובמקום אשר כזה - לא ייתכן חורבן. כך כותב הרב אליהו אליעזר דסלר (1892-1953), מן הבולטים שבחניכי קלם, במכתב לבנו לאחר החורבן:

..מקום אחד היה להקב"ה בעולמו - מקום משכן האמת בדורותינו, מקום הצניעות, מקום הענוה... הרבה עברו עליו ולא הכירוהו... לא יוכלו להכיר את עומק הלבבות הדבוקים אל ה'... מאז ומעולם אמרו יודעי חן: "הבית הקדוש הזה לעולם יעמוד, עד ביאת גואל צדק. כי כן התפלל בונהו לפני מלכו בקודש". אבל לא כן היה, ולא עמד כשנגזרה גזירת החורבן

9. חתניו של ר' נחום זאב זיו, בנו של ה'סבא'. ראו אודותיו: בית קלם, תשס"ב, עמ' רצד; כ"ץ, המוסר.

10. בית קלם, תשס"ב, עמ' תמ, מפי ניצולים.

הנוראה, גם לבית הקדוש הגיע השבר. על מה ולמה? בעוון הדור... הן בעוונות גם בית המקדש לא עמד, ואיך יעמוד המקדש שבגולה?¹¹

הרב דסלר, אף הוא גיס של שני הנזכרים, היה גם בנו של אחד ממייסדי קלם, רבי ראובן דוב דסלר, וגדל על ברכי קלם כל ימיו. הדברים האמורים מתייחסים רק לפגיעתו של היטלר ב'בית הגדול', אך לא לשואה כולה ולמשמעותה. בהמשך עוד נשוב לרב דסלר ול'לקחי השואה' שלו.

בשנות השואה שהה הרב דסלר באנגליה, ובקיץ תש"א טרם היה לו מושג מה התרחש בקלם ומה עלה בגורל גיסיו ומשפחותיהם. ר' דניאל מובשוביץ, שהוגדר כ'חוסנה של קלם' והתפרסם גם מעבר לגבולותיה של ליטא, נחשב למוח עמקן, לאיש בעל הגיון נדיר, והכל שחו אודותיו בהתפעלות ובהערצה.¹² לעומת הרב דסלר, ביטא ר' דניאל בכל ישותו את הסגפנות המוסרית ובעיקר את התובענות העצמית הקלאמאית, שכל מאורע בעולם היה עבורו פרק מאלף ב'הלכות אדם'. ידיעות מעטות הגיעו לידינו על דבריו ועל הגותו של ר' דניאל בימיו האחרונים בקלם, בטרם בוא הכורת, והם לוקטו בפרק מיוחד בספר הזיכרון 'בית קלם'. כאשר עלה היטלר לשלטון ראה בכך כמובן את יד ההשגחה, אך המטרה הייתה להפיק לקחים מוסריים, וכך מסופר:

רבי בצלאל הורוויץ זצ"ל הי"ד בא לקלם קודם המלחמה השניה, והקשה לר' דניאל על אותו רשע ימ"ש למה עלה לגדולה, ואיך יתכן שיעשה צרות רבות ואכזריות כאלו בפומבי לעיני כל העולם, דהא מדרך העולם להסתיר מעשים כאלו כדי שלא לעורר רגשי העולם נגדם. אמר לו ר' דניאל: יסוד עבודת האדם הוא להכניע עצמו להקב"ה, ולפנים בישראל היתה האמונה חזקה וכולם האמינו בגיהנום וכו', וזה היה מספיק לבוא ליראת ה' וכניעה מלפניו, אבל בדורנו שנחלשה האמונה הוצרכו מן השמים להראות בארץ לעין כל יסורין כאלו, בשביל שניקח מזה ציור מהו עונשי הגיהנום, ועל ידי זה נכניע עצמנו לפני הקב"ה.¹³

הדברים מבטאים את התובענות האמונית היהודית שעמדה במוקד עבודת המוסר בקלם. אולם בתורת קלם היה גם ממד אוניברסלי, ו'תורת האדם' הקלאמאית התעלמה לעתים מן ההבחנה בין יהודים לגויים, והכל נשפטו על פי אותן אמות-מידה תובעניות. יתרה

11. דסלר, מכתב מאליהו, עמ' 346.

12. בית קלם, תשס"ב, עמ' שצא, מדברי ר' ישראל קרנוביץ.

13. שם, עמ' תיד.

מזו, לדברי ר' דניאל, בני אדם משפיעים אלה על אלה באורח מודע ובלתי מודע, ודבריו הבאים מבטאים זאת בחריפות: "ר' דניאל זצ"ל אמר: בשעה שהיטלר וחבריו ימ"ש חושבים גזירות אכזריות, בודאי שגם עלינו זה עושה רושם קצת, ונעשה בלבנו גם כן אכזריות..."¹⁴ ברוח זו השמיע דברים נוספים, וכאשר החלו להגיע לליטא הידיעות על התעללות הנאצים ביהודי פולין, אמר לתלמידיו:

כשרואים חתול טורף עכבר אין אומרים חתול זה טרף עכבר, אלא אומרים חתולים טורפים עכברים. כשאנו שומעים על התעללותם של הנאצים ביהודי פולין אין לומר: כך הם עושים, אלא: אנשים כך עושים, מין האדם כך עושה.¹⁵

לאמור: גם אירוע טרגי ויוצא דופן שכזה, בעל מסקנות אמוניות-מסורתיות מתבקשות, הפך בקלם כמנוף לתובנה מחודשת אודות המין האנושי וטבעו השלילי. אנו כמתחנכים אמורים להפנים עובדה זו ביחס לעצמנו ולהניח לרגע את ההבחנה שבין רודף לנרדף, ובין טיבו של נוגש לטיבם של קורבנותיו. עד כדי כך הגיעה התובענות החינוכית העצמית של קלם.

עוד אמר ר' דניאל באותה תקופה, בהתייחסו לפן של 'עקבתא דמשיחא' שבכיבושי היטלר את פולין היהודית:

בעקבתא דמשיחא יפלו כל הסייגים והמעצורים, האדם יסיר מעליו את המסוה ויתגלה כמות שהוא... יש אדם שבערוגות לבו צומחים ציצים ופרחים, אבל מפריעים חיצוניים, כגון גאווה, כבוד וכדומה, מונעים מהם מלגדול. בעקבתא דמשיחא יסור כל המעיק והמפריע, והפרחים יציצו. כי מה יכול כבר להסיט ולהפריע? גאוותנו על וורשה? כבודנו בלודז'¹⁶?

הנה כי כן בתקופה שהגרמנים טרם הגיעו לליטא, ובטרם הפך ר' דניאל בעצמו לקורבן השואה, היו האירועים הגדולים מקור להפקת לקח מוסרי ברוח קלם. הטורף הנאצי נשפט כ'אדם', והיהדות הנטרפת נשפטה כ'אדם', שהגיעה שעתו להסיר מעל עצמו את הגאווה והכבוד, לקראת התכלית האחרונה וה'בירור' הסופי שבעקבתא דמשיחא.

14. שם, עמ' תיב.

15. קלם, כתבי, עמ' תרצ"ח, מפי ר' משה פורטמן.

16. שם.

כאמור, גם ר' דניאל בעצמו היה לבסוף קורבן של 'מין האדם', והלך בדרך האחרונה בראש תלמידיו יחד עם שאר קדושי קלם. במותו הותיר את העבודה התיאולוגית-חינוכית לאחרים, והמטלה הוטלה על כתפי ממשיכיו לאחר השואה, בתוכם גיסו, הרב אליהו אליעזר דסלר. אלא שאז, כאשר נודעו הממדים האיומים של האסון הכולל, והטראומה הייתה ללא נשוא, נזנחה לחלוטין הגישה החינוכית של הפקת לקחים על תכונות אנוש. זו פינתה את מקומה להתמודדות תיאולוגית עם הקטסטרופה כשלעצמה, ולנוכח עוצם הטרגדיה לא הצליחה להביע אמירה פוזיטיבית ברורה ברוח תנועת המוסר.

הגות קלמאית לאחר השואה

ההוגים הבולטים מבית קלם ששרדו את השואה הם: הרב אליהו לופיאן (1876-1970), משגיח ישיבת 'כפר חסידים', הרב יחזקאל לוינשטיין (1885-1974), משגיח ישיבות מיר ופוניבז', והרב דסלר הנזכר. לאחר השואה החלו להישמע פה ושם קולות של שאלה וחיפוש, גם מקרב יוצאי הישיבות חניכי תנועת המוסר. הרב יחזקאל לוינשטיין, שנודע כ'איש האמונה' והעבודה התמידית על 'אמונה בחוש', התייחס לאסונה של קלם, וכתב:

כשמתבוננים במה שעבר עלינו, החורבן הנורא של רוב בנין כלל ישראל, וגם במקומות שלא האמנתי מעולם שיבוא שם צר ואויב, כדוגמת התלמוד תורה בקעלם וכהנה וכהנה, הרי אין ספק שזהו ההפגזה הגדולה שלפני נחיתת הכיבוש, שאז אין שום הבדל בין שום בנין, הכל נהרס והכל נפנה. ולפני התכלית הגדול (הלאנדוג) של מלכותו ית', 'זהופיע על כל הארץ' וגו', גם כן הוא שהכל נהרס בלי שום הבדל למען התכלית של 'זהופיע', ולזה צריך להתכונן.¹⁷

מעניין, שכמו הרב דסלר, גם הרב לוינשטיין מציין פליאה על חורבנה של קלם כאירוע בלתי צפוי לכאורה. את ההסבר לאירוע הוא נותן באמצעות תוכנית אלוהית נשגבת מבינתנו, שאיננו אמורים לדעת את סודה כי אם את ייעודה, שהיא מובילה לתיקון הסופי ולגילוי מלכות השם.

ידועה יותר וחשובה יותר היא תגובתו של הרב אליהו אליעזר דסלר, חניך קלם, שספג עד לשד עצמותיו את משנתה ואת אוירתה של קלם. למרות זאת מבחינה רעיונית-חינוכית

17. בית קלם, תשס"ב, עמ' תלה.

הוא צעד לימים בדרך עצמאית למדי, ופיתח סגנון מוסרי-הגותי בניחוח כעין-פילוסופי, תחת השפעות חסידיות-קבליות, בעיקר מתוך תורת חב"ד. בשנת 1927 עבר לאנגליה, שם קיבל משרת רבנות במזרח לונדון. הרב דסלר לא חווה את סבל השואה על בשרו. בשנות המלחמה העולמית שהה באנגליה וייסד את ה'כולל' בעיירה גייטסהד שבצפון המדינה, שם נשא את שיחותיו המוסריות. החל משנת תש"ח נטל על עצמו במקביל משרת 'מנהל רוחני' בישיבת פוניבז' המתחדשת בבני ברק, מיסודו של הרב יוסף שלמה כהנמן.¹⁸ במכתב לבנו, שקטע ממנו הובא לעיל, נותן הרב דסלר פורקן לרגשותיו, וביטוי לשאלות הגדולות המתבקשות אחרי השואה:

...איך נסתלקו גדולי עולם [בני בית התלמוד דקלם], כבירי הלבבות, משחרי האמת? זכורני ימים מקדם, את לילי שמחת תורה בתלמוד תורה, כי יצאו רבני הבית מן השער הרחובה, וילכו במחול דרך העיר, מרקדים בכל כוחם מתוך התלהבות של שמחה, ומזמרים בכל עוז 'אשרינו מה טוב חלקנו' וכו'. ... עברו כארבעים שנה... הגיעה שעת החורבן האיזמה. הרבנים ומשפחותיהם התאספו אל בית התלמוד, ושפכו ליכם לבקש רחמים מאת פני מלא רחמים. אבל... סוגרו שערי רחמים...! ובשער.. הנה הרוצחים... ויוציאו כל איש ואשה גם כל ילד הרחובה, ויריצום דרך העיר, דחופים ומוכים במהלומות רשע לבלי הרף... לאן? - אל שדה קטל.

מי יוכל לשער מה עשו קדושי עליון הללו בה בשעה? חזקו את לבבם, ואמצו את רוחם, ויתלהבו בשמחה עצומה על מצות קדוש ה' במסירת נפש שהגיעה לידם. ותחת ככות וילל, היו מרקדים ומחוללים בכל כוחם ומזמרים בכל עוז אותו זמר עצמו של שמחה: 'אשרנו מה טוב חלקנו'...

...עמוקים המה דרכי אמת, עמוקים מאד, מי ימצאם. ועל כן לא ידעום רבים, אלא יחידי סגולה, אנשי אמת. רבים שאלו ותמהו, מה בצע במיתות הללו? אילו מתוך גזירת השמד מתו, ומסרו נפשם על קדושת שמו, הלא דבר הוא. אבל הרוצחים הללו לא לאמונה דרשו, אלא להשמיד להרג ולאבד כמאמין כמומר, ולהמית את כולם על שנולדו יהודים, וכי מה ענין יש בזה? הן גם האפשרות לקדש את שמו ית' לא ניתנה להרוגים! ואם כן על מה ולמה? תמיהה רבתי...

אבל אנשי האמת המה ידעו פשר דבר. לא נסיון של שמד היה המכוון, ולא לקדש שם שמים לעיני העמים. אלא... דבר הקשה ממנו, קשה מכל... עבודה כבירה שאין דוגמתה...

18. על תגובתו של הרב דסלר לשואה כבר נכתב במחקר. ראו: שביד, חורבן, עמ' 155-192. שביד טבע בהקשר זה את המונח 'האמת המנחמת' לציון דרך התמודדותה של ההגות החרדית עם השואה, ראו שם, עמ' 12.

הנסיון היה לברר מי הוא זה אשר אמיתי הוא בלבד, מי הוא זה אשר יקדש את ה' בתוך לבב עצמו, ויהפוך את לבבו כולו אליו ית', מבלי השאר כלום, ואשר ישמח באמת ביסורי מות האיזמים... שמחה שלמה של אושר הדבקות. הן, זוהי התכלית היותר עליונה, זוהי... עבודת חבלי משיח. גם תנאים ואמוראים קדושי עליון פחד לבבם אולי לא יצאו ידי חובתם בעבודת חבלי משיח, ועל כן התפללו 'ייתי - המשיח - ולא אחמיניה'. ובדורנו החלש הזה, גדולינו ואנשי האמת השיגו אמת זו, ויעמדו בנסיון הנורא אשר ניסם ה' בו, וכה דבקו בשכינה בטהרה ובאמת...

שעת בירור היא חבלי משיח, אשר יברר ה' לו אחד מעיר ושתיים ממשפחה אשר לו המה באמת, אשר עבורם העולמות נבראו, ואשר להם ינחיל חיי אמת, ואושר נצחים חלקם.¹⁹

הדברים נכתבו בראשית החורף של שנת תש"ו (נובמבר 1945), כאשר הפצע עדיין טרי היה, ורק זמן מועט קודם לכן נודע לרב דסלר על כיליונה המוחלט של משפחת קלם. הרב דסלר שואל את שאלת השאלות: מהי משמעות מותם של קדושי 'בית התלמוד' הקלמאי? כיצד מתיישב הדבר בתוך משנתם ועבודתם הרוחנית החינוכית? אין לו אלא תשובות מספרה אחרת, מיסטית: משמעות מותם שמימית היא, נשגבה ובלתי מובנת לבני אנוש. לשווא נחפש את התשובה בתוך עולמה הרעיוני של קלם, שהתמקד בתורה, במוסר וב'עבודת המידות'. תפקיד קוסמי עלום הוטל על אנשי קלם, שנבחרו לקיים במות גופם את 'חבלי משיח'.

בסוף אותה שנה, יום ה' לחודש תמוז תש"ו, מתקיימת התכתבות מעניינת וחשובה בין הרב יחיאל יעקב וינברג (1884-1966), בעל שו"ת שרידי אש, לבין הרב דסלר. הרב וינברג, גאון בתורה ודעתן, בוגר ישיבות ליטא ובעל תואר ד"ר מאוניברסיטת גיסן בגרמניה, עמד ערב המלחמה בראש בית המדרש לרבנים בברלין. בפרוץ המלחמה התגלגל לוורשה, עבר את שבעת מדורי הגיהנום בגטו, ושרד את השואה, לא בלי נזקים גופניים ונפשיים. עם תום המלחמה הוא כותב לרב דסלר מכתב מצמרר שבו הוא מאשים את האדם ואת אלוהים. אין בידינו את מכתבו, אך את תוכנו אנו למדים מתשובתו של הרב דסלר. במכתבו מביע הרב וינברג כנראה את אותן השאלות ששאלו הרב דסלר ואחרים, אך כנראה ללא התשובות האמוניות. מתשובתו של הרב דסלר ניכר שהוא נבוך, והוא מנסה להרגיע את רוחו של הגאון הליטאי, שבניגוד אליו עבר את נוראות השואה על גופו ונפשו:

19. דסלר, מכתב מאליהו, עמ' 346-348.

...הן אמת אשר כדברי כ"ג כן הוא, אשר המרגיש יסתכל על החורבן הנורא בעין אחרת לגמרי. וכי לחנם היה כל זה? ואל מה זה יוליכנו? הלא עונש היינו לימוד, וכי מי למד מכל הנוראות? ושואל האדם את עצמו, ואם אתרכו ללמוד, מה אלמוד? הרי לא הבחין המשחית בין וכו', ואם כן איך אפשר ללמוד? אבל הרי ברור כי ברורים הדברים לרוצה באמת, ואך הרוצה לטעות טועה ומקשה. ברורים הדברים לבלי שום ספק... עקבא דמשיחא, ועדיין הננו בתוך חבלי משיח... ולחנים יש רצון לשכוח וכו'. השי"ת ירחם.²⁰

השאלה התיאולוגית והתשובה המיסטית דומים לאלה שבמכתבו לבנו הנזכר. חרף ההכרה העמוקה בלגיטימיות של הכאב, לא היה הרב דסלר מוכן לקבל תהיות וספיקות באמונה שניעורו בעקבות החורבן. את הסובבים אותו ניסה לנחם באמצעות 'חבלי משיח', ואילו הוא עצמו התפנה לשיקום החרבות לאחר השואה, בגייטסהד ובבני ברק. מחקריו של פרופ' אליעזר שביד מלמדים, שלמרות האובדן הקשה הפיק הרב דסלר לקח מעשי רב עוצמה מן האסון: אלו שנשארו בחיים נשארו כדי להקים מחדש את עולם התורה.²¹ בנייתו מחדש של עולם התורה מבחינתו הוא גם שיקום האמונה מן התהיות בעקבות השואה, וביסוס האמונה בדבר הצדק האלוהי, ועוד יותר מכך - האמונה בדבר צדקת דרכם של מנהיגי עולם התורה והמוסר שחרב בשואה. ב'מכתב בדבר אמונת חכמים' שכתב לתלמידיו, והפך לקלאסיקה בעולם הישיבות דהיום, הוא מגנה בחריפות את מי שמעז להטיל ספק בגדולי התורה, שערב השואה לא קראו לברוח או לעלות לארץ ישראל, וקובע כי אין אנו הקטנים מסוגלים ואין אנו רשאים לבקרם.²²

כאן הניח למעשה הרב דסלר את היסודות ל'השקפה' החרדית אודות לקחי השואה. לא רק שהיא גופה הייתה מעשה ה' שאין להרהר אחריו, אלא גם תעצמות האדם וגילויי קידוש הנפש שהתגלו בשואה אינם אלא לקחים האמורים לחשק את האמונה בדרכם של ראשי הישיבות ומורי המוסר.

אם נשווה את דבריו לדברי גיסו, ר' דניאל מקלם, בתחילת ימי השואה, נבחין בשני הבדלים מרכזיים: הראשון - הפניית המבט מן האדם וחסרונותיו אל האל ומעשיו. השני - נסיגה מן האקסלוסיביות של קלם, שהרשתה לעצמה להתבונן מן הצד על האירועים ולהפיק מהם לקחים חינוכיים. אם ר' דניאל הרשה לעצמו 'ללמוד מוסר' ממעשיו של היטלר, גיסו, הרב דסלר, ראה כבר את התמונה כולה באופן שהופקע כבר מן הקוטנקסט של לימוד לקח מוסרי

20. דסלר, ספר הזכרון, עמ' קנב. צילום המקור מופיע אצל: וינברג, חידושי, עמ' תקפ"א.

21. 'ידיה אחרי החורבן' - בתוך: דסלר, מכתב מאליהו, א, עמ' 70.

22. שם, עמ' 75.

כלשהו. תחת זאת הוא מבכר לבצר את מה שהתקבע כעמדה ה'כלל חרדית', זו שלעתים הייתה מושא ביקורתם של אנשי המוסר, בשל פשטנותה והמוניותה.²³ אכן, כפי הנראה, בעתות משבר כאשר כל הקלפים נטרפים, יש צורך בנסיגה אל הקווים הכלליים יותר, ואל המעגל המקיף המחשק את קיומו ואת עולמו של 'בעל המוסר'. על פי מעגל זה, 'צידוק הדין' גובר על 'חשבון נפש' שעושה בעל המוסר עם עצמו, וארעיותו של ה'עולם הזה' מקבלת משמעות חדשה, מעבר לזו שניתנה לה באסכולת קלם בשנות פעילותה בליטא.

סיכום

בנוף הלימוד והלמדנות בליטא ערב השואה, בלט 'בית התלמוד' בקלם כמחוז שימור של תנועת המוסר במתכונתה המקורית. על פי הגדרתה, הפכה קלם את המוסר ל'חכמה',²⁴ וניסתה לעצב השקפת עולם והשקפת אדם בהתאם לחכמת המוסר היהודית. 'חכמת המוסר' לא פרצה גבולות, כי אם חיזקה את גבולות האמונה באמצעות מה שכונה 'כוח הציור' או 'אמונה חושית'. בפועל היא התעסקה בעיקר באדם ובחולשותיו, ותבעה ממנו תביעות מוסריות לתיקון עצמי מ'שלים ומנטיות זרות. ה'נגיעה', החשד העצמי באינטרסים סמויים, עמדה במוקד העבודה הרוחנית הקלמאית, אך לצד זאת היא האמינה בכוחו של האדם להעפיל ולהגיע למדרגות גבוהות.

אין לה לקלם משנה סדורה בכל הנוגע להבדל שבין יהודי לגוי, והיא הסתמכה על הדיכטומיה היהודית המסורתית בעניין זה. היא הניחה שכל בני אנוש, מכל אומה ולשון, סובלים מחולשות דומות, שאותן ניתן למגר באמצעות עבודה רוחנית-פסיכולוגית ארוכת טווח. כמו אבות תנועת המוסר, גם קלם נשענה על תפיסה מודרניסטית משהו, בכך שהציבה את האדם במרכז, והאמינה בכוחותיו לתקן את עצמו.²⁵ כאשר באה השואה הנאצית וקבעה

23. משחר היותה ביקרה תנועת המוסר את עולם הלומדים שאינו מתחנך על פי המוסר. על בסיס זה פרץ 'פולמוס המוסר' בשנות התשעים של המאה ה-יט, ראו: כ"ץ, פולמוס; אטקס וטיקוצינסקי, 'שיבות ליטא, עמ' 20-24; 261-221.

24. כך שמו של ספר כתבי 'הסבא מקלם': חכמה ומוסר. וראו שם בהקדמת המוציאים לאור, מהדורת ניו יורק, תשי"ז.
25. הגות קלם הושפעה במידה מסוימת מן התרבות ומן ההשכלה האירופית, הציבה את האדם במרכז, האמינה ביכולותיו, והתייחסה לתכונותיו באורח אוניברסלי למדי. הקלמאים לא ראו את עצמם חלק מהממסד הרבני, ומדבריהם ניכר שהם אף חשים עליונות כלפיו, וממילא אינם מחוייבים לו. הסבא מקלם שאב רעיונות והשראה מן הפילוסופיה היוונית, ומספרי 'מדע הנפש' מחכמת העולם, ומן התרבות הגרמנית: "מושרש אצלי מאד, להדר ולטיפות האדם העומד בדיבור... זה אות על כל רגשי דקות רוח האדם... משבח אני את המצויינים שבזה... לא נתבייש שלמה הע"ה במה שילמד האדם דעת וחכמה מנמלה, ככה לא נתבייש במה שמאלפנו אחד מבעלי אומנות העמים בקורלאנד, האוחזים בדרכי האשכנזים אוהבי הסדר אשר יבינו לייקר הבטחה, והן שלהם הן, ולאן שלהם לאו". - בית קלם, תשס"ב, עמ' רסז. ראו עוד: קלם, כתבי א, עמ' לו. כ"ץ, המוסר, ב, עמ' 33, ועמ' 35.

שיא חדש מבחינת רשעות אנוש, האדם התגלה בקלונו, בחולשתו, בפחיתותו. אבל איזה אדם? כאן אנו רואים מעבר ברור בין ההשקפה הקלמאית המקורית ערב השואה, לבין השקפה כללית ו'חרדית' יותר לאחריה. ר' דניאל מקלם ערב החורבן ביקר את מין האדם ואת החייתיות שבו, בעוד שאחרי החורבן באים ממשיכיו ומפנים את השאלה כלפי מעלה, לא כלפי האדם.

בהתאם לשאלה כך גם התשובה. כלפי מעלה אין באמת תשובות, כי אם כלפי האדם המפנה את מבטו למעלה. הקלמאים ששרדו את השואה נרתמו לשקם את האמונה הפשוטה באמצעות צידוק הדין, ברוח אמונת ישראל מדור דור, ובתוך כך האדירו את מעמדם של גדולי התורה והמוסר מנהיגי הישיבות. במסגרת זו העלו על נס את המתחנך הקלמאי בן הדור האחרון, זה שנבחר להתנסות בניסיון שאפילו אבותיו לא התנסו בו.

הנה כי כן אם מבקשים אנו תגובה 'קלמאית' קלאסית לשואה ברוח תנועת המוסר, הרי זו תגובתו של ר' דניאל מובשוביץ בטרם נודעו ממדי השואה. כל שאר התגובות - כולל אלה של קלמאים - אינן בהכרח ברוח המוסר הקלמאי, כי אם ברוח ה'השקפה' החרדית שפותחה אחרי השואה ובעקבותיה. בנסיבות הזמן הטרגיות, לא היה כנראה מנוס מלבצע מעבר זה. למשנה הקלמאית המקורית כנראה לא היו תשובות לשאלות הנוראות של השואה.

קלם לא שרדה, ושוב לא הייתה לה תקומה אחרי השואה, אבל תלמידי תלמידיה המשיכו לכיוונים שונים, ובמידה רבה משנתה עשתה פירי פירות עד לימינו. דוגמה בולטת היא הרב שלמה וולבה, פדגוג גדול שפעל בדורנו, תלמיד של תלמידי קלם, שהחיה את משנתה בקרב בני נוער ארצישראליים בישיבתו אשר ב'באר יעקב'.²⁶ אולם כמו הרב דסלר, גם הוא המעיט בייחודיות הקלמאית, ובמידה רבה כפף את עצמו ואת עקרונותיה של תנועת המוסר אל ה'השקפה' החרדית הרווחת לאחר השואה. אם רוצים להבין מה עשה הקיץ הנורא ההוא לישיבות ליטא ולתנועת המוסר, אין כמו הסיפור של קלם להמחיש את האובדן ואת התמורה שבעקבותיו.

26. ראו: הלוי, הרב וולבה.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אטקס וטיקוצינסקי, ישיבות ליטא – ע' אטקס וש' טיקוצינסקי (עורכים), **ישיבות ליטא – פרקי זכרונות, ירושלים תשס"ד.**
- אשרי, כנסת ישראל – אשרי, "ישיבת כנסת ישראל דסלובודקה", בתוך: (ש"ק מירסקי עורך), **מוסדות התורה באירופה בבנינם ובחורבנם, ניו יורק תשט"ז, עמ' 133-168.**
- בראון, גדלות האדם – ב' בראון, "גדלות האדם והקטנתו: תמורות בשיטת המוסר של ישיבת סלובודקה", בתוך: (ע' אטקס עורך) **ישיבות ובתי מדרשות, ירושלים תשס"ז, עמ' 243-271.**
- בית קלם תשס"ב – בית קלם, הוצאת 'שפתי חכמים', בני ברק תשס"ב.
- גרודז'ינסקי, תורת אברהם – א' גרודז'ינסקי, **תורת אברהם, בני ברק תשל"ח.**
- G. Greenberg, "God and Man in Slobodka 'Mussar' Theology: Avraham Grodzensky and Yitshak Ayzik Sher", *Central and East European Jews at the Crossroads of Tradition and Modernity*, Vilnius 2006, pp. 232-265.
- G. Greenberg, "A Musar response to the Holocaust: Yehezkel Sarna's 'Le'teshuva Ule'tekuma' of 4 December 1944", *Journal of Jewish Thought & Philosophy* 7,1 (1997) pp. 101-138.
- G. Greenberg, "Holocaust and Musar for the Telsiai Yeshivah; Avraham Yitshak and Eliyahu Meir Bloch", *The Vanished World of Lithuanian Jews*, New York 2004, 223-261.
- א"א דסלר, **מכתב מאליהו, חלק ג, בני ברק תשל"ח.**
- גריןברג, **שואה**
- גריןברג, **סלובודקה**
- גריןברג, **שואה**
- גריןברג, **טלו**
- דסלר, **מכתב מאליהו**

- דסלר, ספר הזכרון
 ספר הזיכרון לבעל מכתב מאליהו, חלק האגרות, בני ברק תשס"ד.
- הלוי, הרב וולבה
 י' הלוי, "הרב שלמה וולבה ומאמצי החייאת המוסר בעולם 'ההשקפה' השיבתית-חרדי", בתוך: (ק' קפלן ונ' שטדלר עורכים), מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחקרה, מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 55-78.
- וינברג, חידושי
 יח"י, חידושי בעל שרידי אש, ירושלים תשנ"ה.
- טיקוצינסקי, ישיבות
 ש' טיקוצינסקי, "ישיבות המוסר מליטא לארץ ישראל: ישיבת סלובודקה ושיטתה החינוכית, עלייתה והתבססותה בארץ ישראל המנדטורית", דיסרטציה לאוניברסיטה העברית בירושלים, 2009.
- טיקוצינסקי, העתקת
 ש' טיקוצינסקי, "העתקת הישיבה הליטאית לארץ ישראל: סיפורן של שתי ישיבות בישראל - 'חברון' ו'פוניבז'", בתוך: ישיבות ובתי מדרשות (ע' אטקס עורך), עמ' 273-314.
- טיקוצינסקי, כהנמן
 ש' טיקוצינסקי, "ובהר ציון תהיה פליטה": הרב יוסף שלמה כהנמן מפוניבז' ומפעליו החינוכיים", בתוך: (ב' בראון ונ' ליאון עורכים), הגדולים - אישים שעיצבו את היהדות החרדית בישראל, מכון ון ליר בירושלים ומרכז שז"ר לתולדות ישראל. (התקבל לדפוס).
- כ"ץ, פולמוס
 ד' כ"ץ, פולמוס המוסר, ירושלים תשל"ב.
- כ"ץ, המוסר
 ד' כ"ץ, תנועת המוסר ב, מהדורת פלדהיים תשס"א, פרקים ב-יז (אודות קלם), עמ' 25-178.
- עלברג, הרב
 ש' עלברג (עורך), "הרב ר' חיים יצחק אייזיק שר זצ"ל", הפרדס, גליון אדר תשי"ב, עמ' 36.
- קלם, כתבי
 כתבי הסבא מקלם ותלמידיו, ב, בני ברק תשנ"ב.
- שביד, חורבן
 א' שביד, בין חורבן לישועה: תגובות חרדיות לשואה בזמנה, ירושלים 1994.